
ΟΙ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΤΗΣ ΜΟΣΧΟΠΟΛΗΣ
(Αρχιτεκτονική ανασκόπηση)

Από τα λίγα που έχουν σωθεί μέχρι τις μέρες μας και μας τεκμηριώνουν την πολιτιστική λάμψη και την οικονομική δύναμη της Μοσχόπολης στη διάρκεια του 18ου αιώνα, του πιο λαμπρού αιώνα της πόλης, είναι οι εκκλησίες της, χωρίς την έρευνα των οποίων η ιστορία της Μοσχόπολης δεν θα ήταν ολοκληρωμένη.

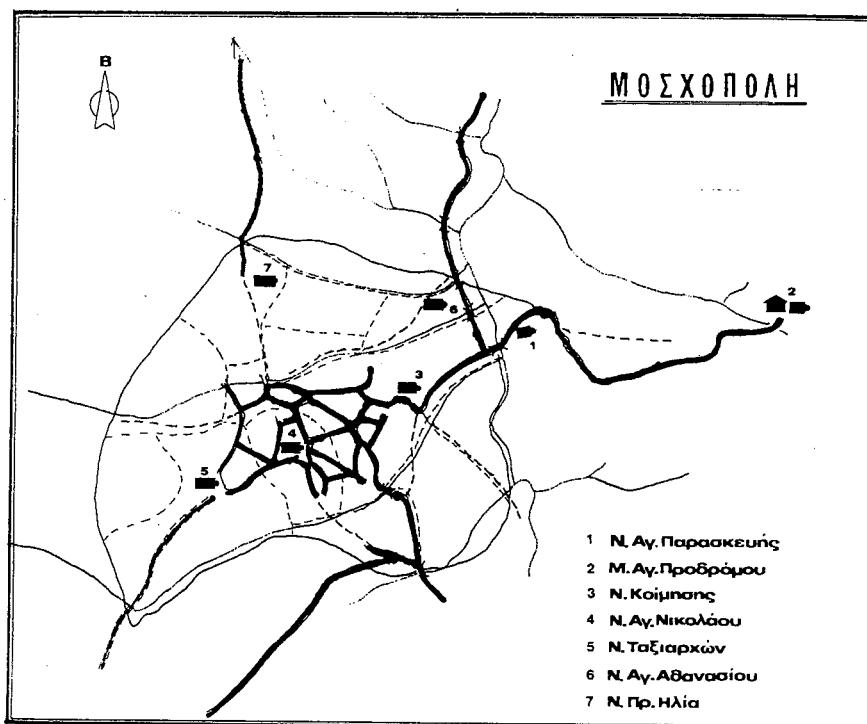
Από περίπου είκοσι εκκλησίες που λειτουργούσαν στην πόλη, έχουν σωθεί μόνο πέντε και μια μονή, όμως αυτές είναι και τα πιο αξιόλογα μνημεία που ιδρύθηκαν σ' αυτήν την περίοδο (Σχ. 1).

Η πιο παλαιά εκκλησία της πόλης ήταν ο ναός της Αγίας Παρασκευής, ο οποίος θεωρείται σύγχρονος με την ίδρυση του οικισμού. Με την πάροδο του χρόνου ο οικισμός επεκτάθηκε προς τα νοτιοδυτικά. Στις αρχές του 18ου αιώνα η πόλη είχε δεκατέσσερις συνοικίες, από τις οποίες έξι ήταν οι πιο σημαντικές. Οι συνοικίες επεκτείνονταν σε τέσσερις ζώνες, χωρισμένες από χειμάρρους που διαπερνούν την πόλη, έτσι όπως αναπαράσσεται σε μια ξυλογραφία του έτους 1742.

Το επίκεντρο των συνοικιών αποτελούσαν τα συγκροτήματα των θρησκευτικών κτισμάτων, από τα οποία μερικές πήραν και την ονομασία τους. Ένα άλλο σημαντικό συγκρότημα ήταν η αγορά, η οποία βρισκόταν στον κεντρικό χώρο της πόλης, μεταξύ των συνοικιών της Παναγίας και του Αγίου Νικολάου. Τα άλλα πολιτιστικά και εκπαιδευτικά κτήρια, όπως η «Νέα Ακαδημία», το Τυπογραφείο, το Ορφανοτροφείο και το Νοσοκομείο, αποτελούσαν το κέντρο της συνοικίας του Αγίου Ιωάννου. Ένα πυκνό οδικό δίκτυο απλωνόταν στην πόλη, ενώ σε διάφορα σημεία έχουν σωθεί και βρύσες που τροφοδοτούσαν με νερό την πόλη.

Περίπου δυο ώρες βορείως της πόλης υψώνεται η *μονή του Αγίου Προδρόμου*, σε μια ωραία φυσική τοποθεσία, μέσα σε ένα πευκόδασος και με ευρεία θέα προς το τοπίο που την περιβάλλει (Εικ. 1). Στη σημερινή κατάσταση λίγα έχουν απομείνει από την παλαιά όψη της μονής, όμως οι παλαιές φωτογραφίες μας δίδουν μια σχεδόν πλήρη αναπαράστασή της. Τα κτίσματα της μονής περιέβαλλαν στις τρεις πλευρές την εσωτερική αυλή. Η είσοδος προς τη μονή γινόταν από τα δυτικά, διαμέσου μιας μεγάλης τοξωτής πύλης, πάνω από την οποία υψωνόταν ο πύργος του κωδωνοστασίου.

Το καθολικό της μονής είναι το αρχαιότερο σωζόμενο μνημείο της Μοσχόπολης (Εικ. 2). Σύμφωνα με την επιγραφή, η ανέγερση του ναού χρονολογείται το 1632, ενώ

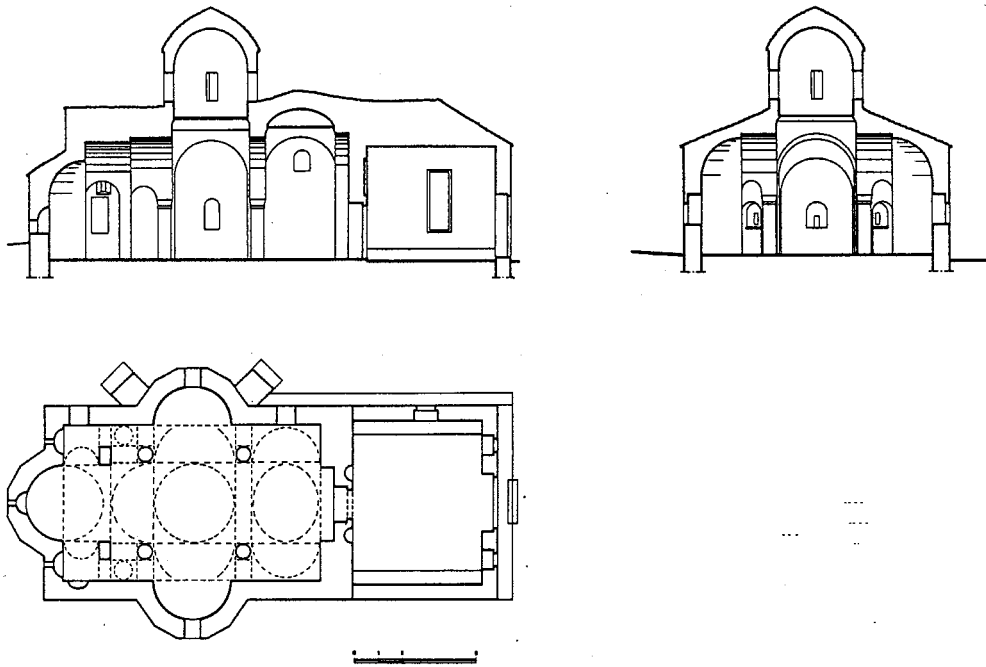

Σχ. 1. Ο χάρτης της Μοσχόπολης.

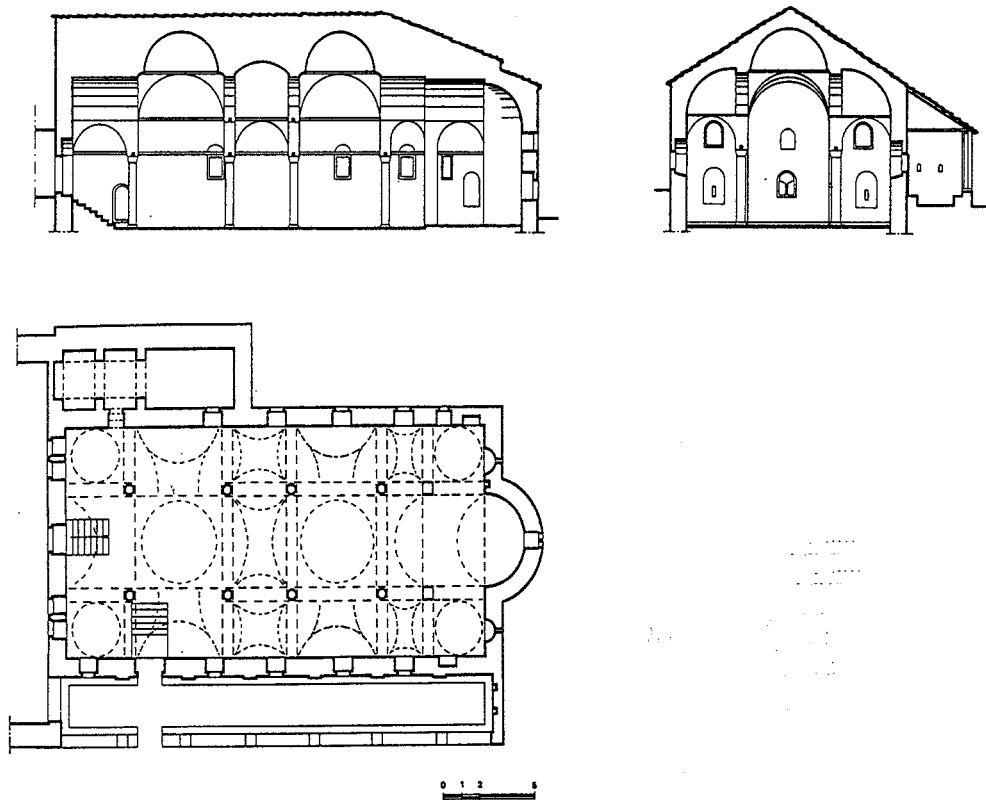
η εικονογράφηση του το 1659. Το καθολικό αποτελείται από τον κυρίως ναό και τον νάρθηκα, που έχει προστεθεί μεταγενέστερα (Σχ. 2). Ως προς τον τύπο, ο ναός είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο και πλάγιες κόγχες (αγιορείτικος τύπος), με εσωτερικές διαστάσεις 10,70x6,50 μ. Ανήκει στη σύνθετη παραλλαγή του τύπου αυτού, όπου το Ιερό Βήμα μέσω δυο πεσσών ξεχωρίζει από τη σταυροειδή δομή. Τέσσερις κεντρικοί κίονες σχηματίζουν το κεντρικό τετράγωνο που καλύπτεται με τρούλο. Διαφέροντας από τους ναούς αυτού του τύπου, η δυτική κεραία του σταυρού δεν καλύπτεται με κυλινδρική καμάρα, αλλά με θολίσκο.

Έπρεπε να περάσουν περίπου εβδομήντα χρόνια για να αναζωπυρωθεί η οικοδομική δραστηριότητα των θρησκευτικών κτισμάτων, και αυτή η δραστηριότητα ήταν τόσο έντονη, που σε ένα πολύ μικρό χρονικό διάστημα ανεγέρθηκαν τέσσερις μεγάλες πρεπές βασιλικές.

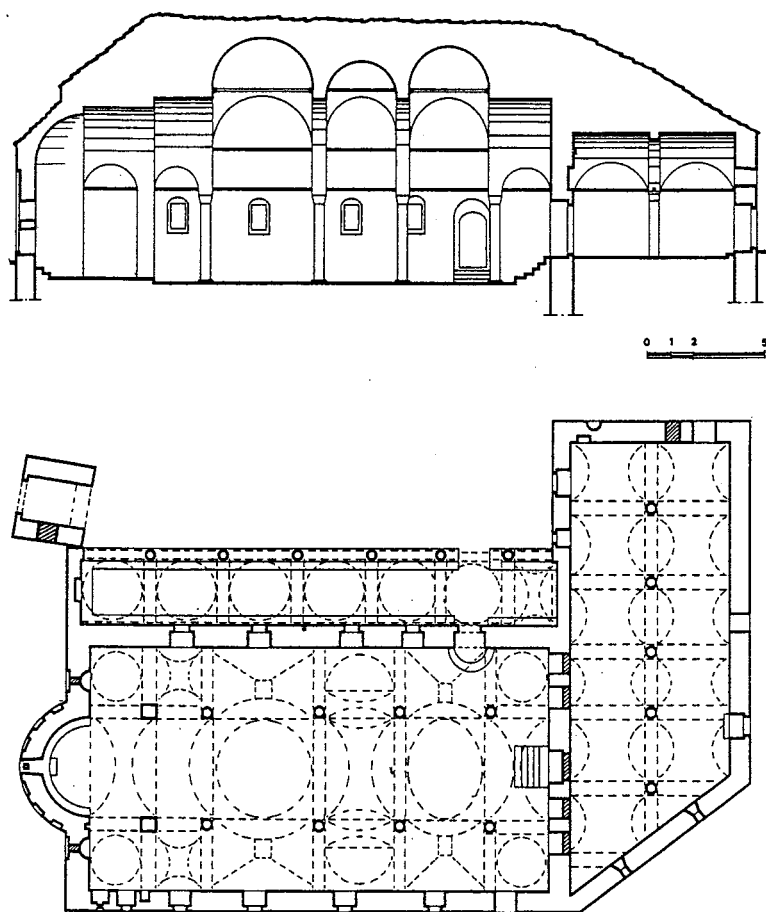
Ο Ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου βρίσκεται στην συνοικία της Παναγίας (ή Σίαρτσας) (Εικ. 3, 4). Είναι η μεγαλύτερη εκκλησία της πόλης, με εσωτερικές διαστάσεις 22,5x11 μ., και έχει χρησιμοποιηθεί ως καθεδρικός ναός (Σχ. 3). Από την επιγραφή πληροφορούμαστε ότι η οικοδόμηση και εικονογράφηση του ναού τελείωσε το 1712 από τους Αγραφιώτες ζωγράφους Θεόδωρο, Αναγνώστη και Στεριανό. Δίκαια θεωρείται ότι η ανέγερση του ναού έγινε πριν το 1712, και λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι στην επιγραφή αναφέρεται ο Μητροπολίτης της Κορυτσάς και Σελασφόρου Δανιήλ, τοποθετείται προς τα έτη 1694-1699, χρόνο επισκοπείας του.

Σχ. 2. Το καθολικό της Μονής του Αγίου Προδρόμου. Κάτοψη, τομή κατά μήκος, τομή κατά πλάτος.

Σχ. 3. Ο Ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Κάτοψη, τομή κατά μήκος, τομή κατά πλάτος.

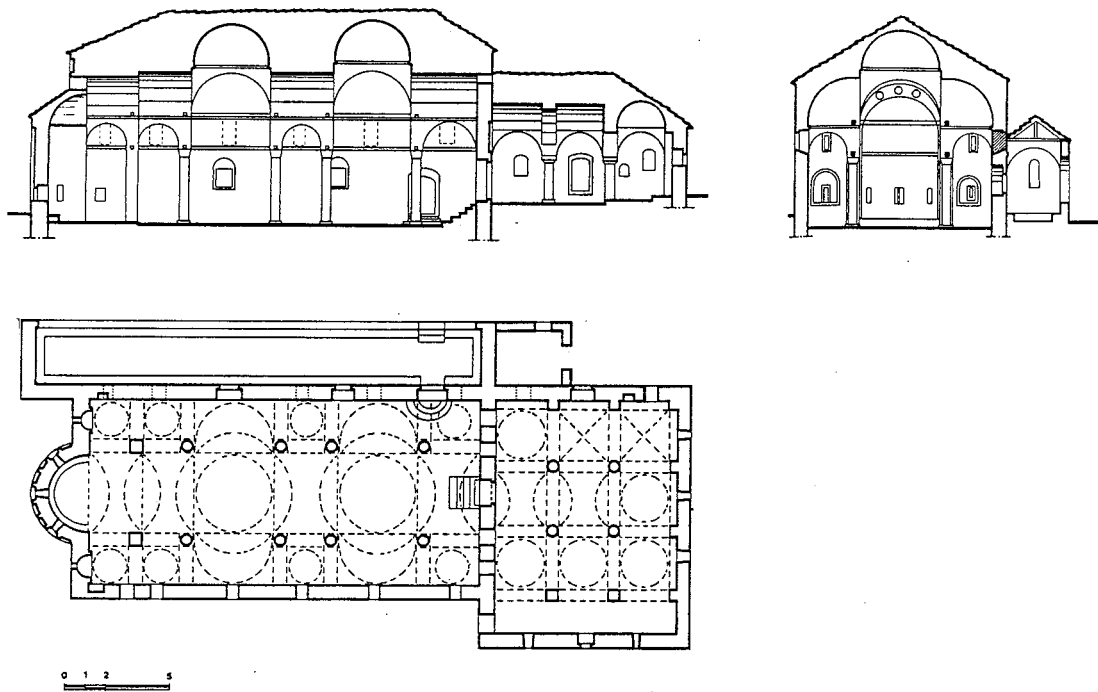

Σχ. 4. Ο Ναός του Αγίου Νικολάου. Κάτοψη, τομή κατά μήκος.

Οι παλιές φωτογραφίες και τα σωζόμενα ίχνη αποδεικνύουν ότι στο μέρος αυτό υπήρχε ένα συγκρότημα κτισμάτων, το οποίο αποτελούνταν από το κτήριο της προσωρινής Μητροπολιτικής Έδρας, το παρεκκλήσι των Αγίων Αναργύρων κλπ. Η είσοδος από τα νότια έχει τονιστεί κατά μνημειώδη τρόπο, με τόξα και καμάρες, πάνω στα οποία υψώνεται ο πύργος του κωδωνοστασίου, πράγμα που δημιουργούσε κάθετη επισήμανση όχι μόνο στο αρχικό συγκρότημα, αλλά και στην πολεοδομική διάθρωση της πόλης. Από την επιγραφή πληροφορούμαστε ότι ο πύργος αυτός οικοδομήθηκε το 1887 από τους μαστόρους Νίκο, Κόλη και Αναστάσιο από τη Βέροια (Εικ. 5).

Ο Ναός του Αγίου Νικολάου είναι το πιο ολοκληρωμένο μνημείο της Μοσχόπολης (Εικ. 6, 7), παρά το γεγονός ότι δεν σώζονται τα υπόλοιπα κτίσματα του συγκροτήματος, όπως τα καταλύματα και το παρεκκλήσι του Αγίου Ευθυμίου. Ο ναός αποτελείται από τον κυρίως ναό, με εσωτερικές διαστάσεις 19,70x11,0 μ., τον νάρθηκα, το προστώο και τον πύργο του κωδωνοστασίου (Σχ. 4).

Η ανέγερση του ναού διήρκησε δεκαπέντε μήνες και συγκεκριμένα από τον Ιούνιο του έτους 1721 έως τον Σεπτέμβριο του 1722. Τοιχογραφήθηκε τον μήνα Οκτώβριο

Σχ. 5. Ο Ναός των Ταξιαρχών. Κάτοψη, τομή κατά μήκος, τομή κατά πλάτος.

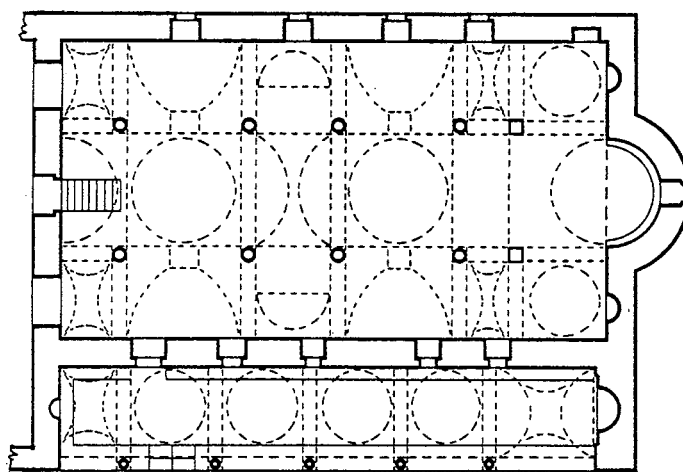
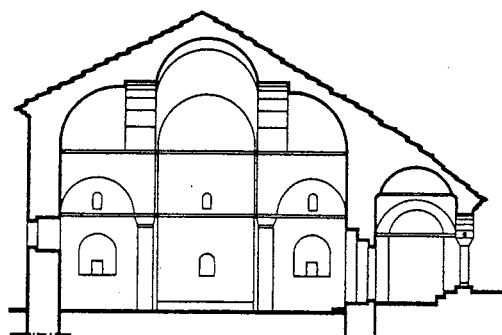
του 1726 από τον ζωγράφο Δαβίδ, γνωστό από τα έργα του στο Άγιον Όρος, στην Καστοριά, στη Θεσσαλονίκη κ.α., και από τους μαθητές του Κωνσταντίνο και Χρήστο. Ο κήτορας του ναού ήταν ο Χατζηγιώργης, το πορτραίτο του οποίου έχει τοποθετηθεί σε μια τοιχογραφία με θέμα «Δωρεά του ναού Αγίου Νικολάου» (Εικ. 8). Οι τοιχογραφίες του προστώου είναι έργα των άλλων γνωστών ζωγράφων του 18ου αιώνα, των Κορυτσαίων αδελφών Κωνσταντίνου και Αθανασίου (Εικ. 9).

Ο Ναός των Ταξιαρχών βρίσκεται στην παλαιά συνοικία του Αγίου Μιχαήλ, στα νοτιοδυτικά της πόλης. Και εδώ υπήρχε ένα συγκρότημα κτισμάτων, στο οποίο συμπεριλαμβάνονταν και τα παρεκκλήσια του Αγίου Σπυρίδωνα και της Αγίας Βαρβάρας. Ο ναός έχει εσωτερικές διαστάσεις 20,80x9,70 μ. (Σχ. 5 - Εικ. 10, 11, 12).

Σύμφωνα με την επιγραφή η οικοδόμηση και η εικονογράφηση του ναού τελείωσαν το 1722. Μολονότι η επιγραφή αναφέρεται στην «ανέγερση εκ θεμελίων», το έτος 1722 πρέπει να θεωρηθεί ως έτος ολοκλήρωσης της τοιχογραφίας, με αποτέλεσμα να θεωρείται πιθανή η χρονολόγηση του ναού το έτος 1696 από τον Μαρτινιανό.

Ο Ναός του Αγίου Αθανασίου έχει οικοδομηθεί σ' ένα ύψωμα στη συνοικία του Αγίου Αθανασίου ή του Σκαμνέλη, βόρειο-ανατολικά της πόλης. Όπως και στους άλλους ναούς, έτσι και εδώ στην αυλή του ναού βρισκόταν το παρεκκλήσι της Αγίας Τριάδος. Οι εσωτερικές διαστάσεις του ναού είναι 19,70x10, 50 μ. (Σχ. 6 - Εικ. 13, 14).

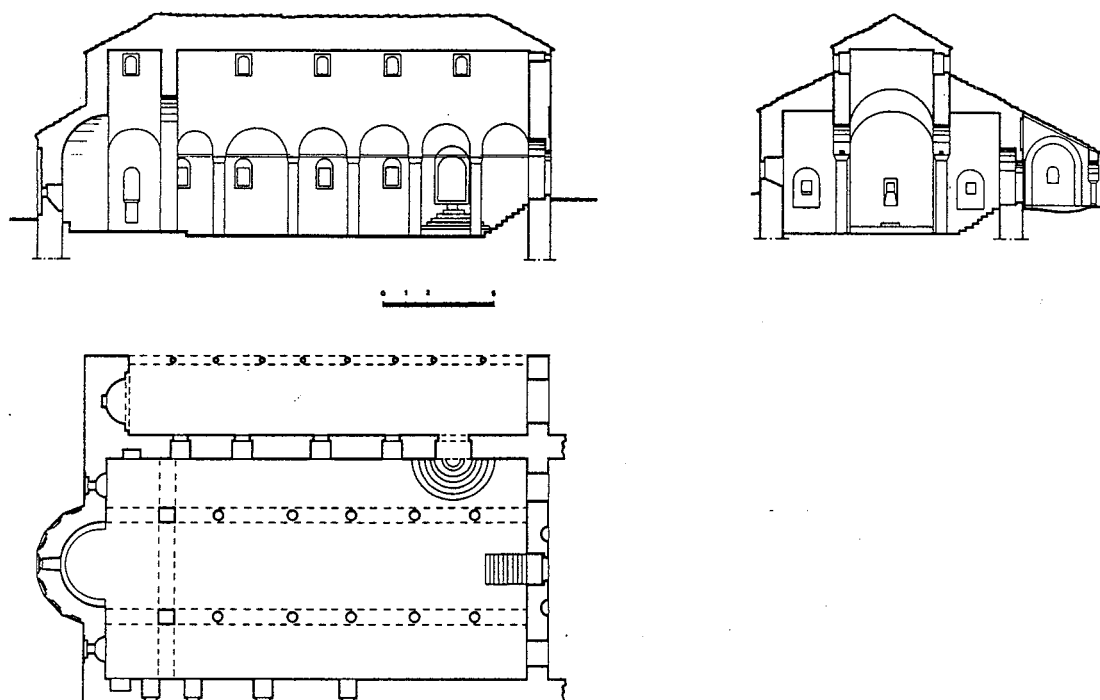
Δυο επιγραφές αναφέρουν ως έτος ανέγερσης το 1724, ενώ μια τρίτη επιγραφή το έτος 1721. Μια άλλη επιγραφή μας πληροφορεί για τους μαστόρους δόμησης, για

Σχ. 6. Ο Ναός του Αγίου Αθανασίου. Κάτοψη, τομή κατά πλάτος.

τους οποίους τα στοιχεία γενικά είναι πολύ λίγα. Αυτοί ήταν ο Αδρόνησος, ο Μιχαήλ, ο Παύλος, ο Μάνθος και ο Κώστας από το χωριό Κρίμη. Οι τοιχογραφίες του προστώου είναι έργα των Κορυτσαίων αδελφών Κωνσταντίνου και Αθανασίου και τις ολοκλήρωσαν το 1745.

Ως προς την τυπολογία οι τέσσερις αυτοί ναοί ανήκουν στον ίδιο τύπο. Είναι τρίκλιτες βασιλικές στεγαζόμενες με ένα σύστημα τόξων, καμαρών και θόλων. Οι εσωτερικοί κίονες είναι ομαδοποιημένοι για να διαφοροποιήσουν τα μέρη του κυρίως ναού. Το ανατολικό ζεύγος των πεσσών, όπου στηρίζεται το τέμπλο, χωρίζει το Ιερό Βήμα από τον κυρίως ναό. Οι άλλοι κίονες, ομαδοποιημένοι ανά τέσσερις, δημιουργούν δύο χώρους στο κεντρικό μέρος καλυπτόμενους με θόλους, οι οποίοι υψώνονται πάνω σε καμάρες διαφορετικών οχημάτων. Τα γωνιακά διαμερίσματα είναι χαμηλότερα και καλύπτονται με θολίσκους ή σταυροθόλια. Ένα τέτοιο διαρθρωτικό σύστημα δημιουργεί το αίσθημα ενός ενιαίου χώρου με δύο κάθετες επισημάνσεις στο κεντρικό κλίτος, που επεκτείνεται και στα πλάγια κλίτη διαμέσου της δημιουργίας των δυο εγκάρσιων κλιτών. Όμως όλη αυτή η δομή τόση ποικίλη, στην εξωτερική

Σχ. 7. Ο Ναός του Προφήτη Ηλία. Κάτοψη, τομή κατά μήκος, τομή κατά πλάτος.

όψη αποκρύπτεται από την ευρεία δίκλινη στέγη και πρέπει να μπει κανείς μέσα για να αισθανθεί την μεγαλοπρέπεια του χώρου που ανοίγεται μπροστά στον επισκέπτη (Εικ. 15, 16).

Ως προς τη διάρθρωση των εκκλησιών, αποτελούνται από τον κυρίως ναό, το νάρθηκα στη δυτική πλευρά και το προστώ στη νότια. Όμως όλα αυτά τα μέρη σώζονται μόνο στον ναό του Αγίου Νικολάου. Στον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου σώζεται μόνο ο κυρίως ναός, στον ναό των Ταξιαρχών έχει καταστραφεί το προστώ, ενώ στον ναό του Αγίου Αθανασίου έχει καταστραφεί ο νάρθηκας. Οι νάρθηκες έχουν μια σειρά κίωνων, οι οποίοι συνδέονται μεταξύ τους και με τους περιμετρικούς τοίχους με σφενδόνια, σχηματίζοντας τετράγωνα διαμερίσματα στεγαζόμενα με καμάρες, θολίσκους ή σταυροθόλια. Τα προστώα που αναπτύσσονται σ' όλη τη νότια πλευρά των κυρίως ναών ανοίγουν με τοξοστοιχία πάνω σε χαμηλά πεζούλια. Οι κίονες συνδέονται με σφενδόνια και τα διαμερίσματα που σχηματίζονται στεγάζονται με θολίσκους και σταυροθόλια.

Οι τοιχοποιίες των ναών είναι επιμελημένες, κατασκευασμένες από λαξευμένες πέτρες που συνδέονται με ασβεστοκονίαμα, σχηματίζοντας πολύ λεπτούς αρμούς. Οι επίπεδες στρώσεις στις τοιχοποιίες τονίζονται στις ανατολικές όψεις με τις κόγχες διαμορφωμένες με τυφλά αφιδώματα και απολήγουν σε πλίνθινη διακοσμητική ταινία. Σε αντίθεση με τις τοιχοδομίες των κυρίως ναών, εκείνες των προστώων έχουν πλούσιο διάκοσμο που επιτυγχάνεται χάρη στο συνδυασμό πλίνθων και πωρόλιθων, καθώς και της χρήσης ποικίλων θεμάτων, ταινιών και γείσων (Εικ. 17, 18).

Σε αντίθεση με τις παραπάνω τέσσερις βασιλικές, ο ναός του Προφήτη Ηλία, που έχει ανεγερθεί το 1751, αντιπροσωπεύει μια άλλη παραλλαγή των βασιλικών: είναι τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με επίπεδη οροφή (Εικ. 19). Βρίσκεται σ' ένα ύψωμα στη δυτική πλευρά της πόλης, στο σημείο όπου άρχιζε ο παλιός δρόμος των καραβανιών, ο οποίος συνέδεε τη Μοσχόπολη με ένα άλλο σημαντικό κέντρο, το Μπεράτι.

Στη σημερινή κατάσταση ο ναός αποτελείται από τον κυρίως ναό και το προστώο, ενώ ο νάρθηκας έχει καταστραφεί. Ο κυρίως ναός, με εσωτερικές διαστάσεις 18,20×9,50 μ., μέσω των δύο τοξοστοιχιών χωρίζεται σε τρία κλίτη (Σχ. 7). Το κεντρικό κλίτος είναι υπερυψωμένο και ευρύτερο των πλάγιων και φωτίζεται από παράθυρα που ανοίγονται στο πάνω μέρος.

Αν ρίχναμε μια γρήγορη ματιά στη χρονολογική κατανομή της τυπολογίας της μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής, θα παρατηρούσαμε ότι για τον πρώτο αιώνα μετά την Άλωση (16ος αιώνας) είναι χαρακτηριστική η ανέγερση των μικρών μονόκωρων ξυλόστεγων ναών. Όμως, παράλληλα με την απλή παραλλαγή, στις περιοχές όπου η βυζαντινή παράδοση διατηρήθηκε πιο σθεναρά και κυρίως στα μοναστήρια, συναντούμε και πιο αναπτυγμένες παραλλαγές, όπως είναι οι μονόκλιτοι καμαροσκέπαστοι ναοί και οι σταυροειδείς ναοί με τρούλο.

Στη διάρκεια του 17ου αιώνα σημειώνεται όχι μόνο μια ποσοτική αύξηση ως προς την ανέγερση των χριστιανικών ναών, αλλά επιπλέον μια ποιοτική αύξηση αυτών, η οποία εκδηλώνεται και στο τυπολογικό ρεπερτόριο και σε παραδείγματα εντός του τύπου ή της παραλλαγής. Οι συνηθέστεροι τύποι ναών ήταν οι μονόκλιτοι ναοί εξελιγμένων παραλλαγών και οι σταυροειδείς ναοί με τρούλο στις δυο παραλλαγές. Όμως στη διάρκεια του εν λόγω αιώνα αρχίζουν να εμφανίζονται και οι βασιλικές. Οι συνηθέστερες παραλλαγές αυτών είναι οι βασιλικές με τρούλο, η αρχή σύνθεσης των οποίων είναι παρόμοια μ' εκείνη των ναών που αναφέρθηκαν πιο πάνω, καθώς και οι βασιλικές στεγαζόμενες με ένα σύστημα καμαρών, επίσης με παρόμοια αντίληψη σύνθεσης μ' εκείνη των βασιλικών με τρούλο.

Στη διάρκεια του 18ου αιώνα παρατηρείται ένα νέο φαινόμενο στην ανέγερση των χριστιανικών ναών. Ο αριθμός τους αυξάνεται κατά τρόπο σημαντικό, ενώ ως επικρατέστερος τύπος είναι ο τύπος της τρίκλιτης βασιλικής, ο οποίος εκδηλώνεται με μια ποικιλομορφία λύσεων και παραλλαγών. Συναντάμε βασιλικές με τρούλο, βασιλικές στεγαζόμενες με ένα σύστημα τόξων, καμαρών και θόλων, και ξυλόστεγες βασιλικές με επίπεδη οροφή. Ο μεγαλύτερος αριθμός αυτών διακρίνεται για τις μεγάλες διαστάσεις και τις ποικίλες αρχιτεκτονικές λύσεις. Οι εξελιγμένες παραλλαγές των μονόκλιτων ναών και οι σταυροειδείς ναοί με τρούλο υπάρχουν πολύ σπάνια. Όμως συναντούμε και μικρούς απλούς μονόκλιτους ναούς, οι οποίοι συνέχισαν να κτίζονται σε κάθε περίοδο.

Οι ναοί της Μοσχόπολης είναι από τις πρώτες τρίκλιτες βασιλικές στη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική. Για αυτό το λόγο σχετίζονται και με τους προηγούμενους τύπους. Η εσωτερική διάρθρωση, η ομαδοποίηση ανά τέσσερις των κίωνων, μπορεί να θεωρηθεί και σαν συνύφανση δυο σταυροειδών τμημάτων, τα οποία έχουν από κοινού μια κεραία του σταυρού και ένα ζεύγος γωνιακών διαμερισμάτων. Αντίθετα με την

ομοιομορφία στέγασης των κεραιών του σταυρού στους σταυροειδείς ναούς, στις βασιλικές της Μοσχόπολης φαίνεται μια μεγαλύτερη ελευθερία στην εφαρμογή των θολωτών συστημάτων και μια χρήση των ποικιλόμορφων σχημάτων τους.

Συνοψίζοντας, σχετικά με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των βασιλικών της Μοσχόπολης, μπορούμε να πούμε ότι για το υψηλό επίπεδο που επιτεύχθηκε στη διοργάνωση του εσωτερικού χώρου, για τον πλούτο των διαρθρωτικών στοιχείων, για την τελειότητα της τεχνικής δόμησης κ.α., αυτές οι βασιλικές αποτελούν μια ιδιαίτερη ομάδα, με την οποία μόνο ξεχωριστά παραδείγματα σε διάφορες περιοχές μπορούν να συγκριθούν.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adhami S., «Të dhëna rreth fizionomosë urbanistike dhe arkitektonike të gytetit mesjetar të Voskopojës», *Monumentet* 3 (Tiranë 1972).
- «Një monument me vlerë i shekullit XVII në Voskopojë», *Monumentet* 10 (Tiranë 1975).
- «Tri bazilika të mëdha të ndërtuara në Voskopojë brenda katër vjetëve», *Monumentet* 14 (Tiranë 1977).
- «Katedralja «Fjetja e Shën Mërisë» në Voskopojë», *Monumentet* 15-16 (Tiranë 1978).
- Κουρίλα Ε., *Η Μοσχόπολις και η Νέα Ακαδημία αυτής*, εν Αθήναις 1935.
- Μαρτινιανού Ι., *Συμβολαί εις την ιστορίαν της Μοσχόπολεως*, Αθήναι 1939.
- Meksi A. - Thomo P., «Arkitektura pasbizantine në Shqipëri. Kishat njëefëshe», *Monumentet* 19 (Tiranë 1980).
- «Arkitektura pasbizantine në Shqipëri. Kishat me strukturë në formë kryqi me kupolë», *Monumentet* 20 (Tiranë 1980).
- «Arkitektura pasbizantine në Shqipëri. Bazilikat», *Monumentet* 1/21, (Tiranë 1981).
- «Arkitektura pasbizantine në Shqipëri. Përfundime», *Monumentet* 2/22, (Tiranë 1981).
- Popa Th., «Mbishkrimet e kishave të Shqipërisë si burime historike», *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës* 1 (Tiranë 1958).
- «Piktorët korçarë Kostandin dhe Athanas Zografi dhe afreskat e tyre me skenat e apokaliptit» *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës* 1 (Tiranë 1959).
- «Mbishkrimi dhe piktura në katedralen «Fjetja e Shën Mërisë» në Voskopojë», *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, Seria e Shkencave Shoqërore* 3 (Tiranë 1962).
- Σκενδέρη Κ. Χ., *Ιστορία της αρχαίας και σύγχρονης Μοσχόπολεως*, Αθήναι 1928.
- Thomo P., *Kishat pasbizantine në Shqipërinë e Jugut (Μεταβυζαντινές εκκλησίες στη Νότια Αλβανία)*, Tiranë 1998.

SUMMARY

Pyrros Thomos

THE CHURCHES OF MOSCHOPOLIS: AN ARCHITECTURAL REVIEW

One reflection of the cultural standard and economic strength of Moschopolis in the 18th century (the city's golden age) is its churches, without a study of which the city's history would be incomplete.

Of the twenty or so churches that were operating in the city then, only five survive, plus a monastery. However, they are the finest monuments built in this period.

The oldest surviving monument is the katholikon of the Monastery of St John the Baptist, some 2 km N of the town. Little now remains of the original façade, but old photographs offer an almost complete picture of the monastery. According to the inscription, the church was built in 1632 and frescoed in 1659. It is a church of the Athonite type (cross-in-square with lateral apses), but represents a complex variation on the type, in which the bema is separated from the cruciform structure by two piers. The narthex at the W end is a later addition.

A church often gave its name to the district in which it stood, of which it was the comprehensive centre.

The Church of the Dormition of the Mother of God is in the Panayia (or Siartsa) district and was the city's cathedral church at one time. Old photographs and surviving traces show that there was a group of buildings on this site, including the temporary diocesan centre and the Chapel of St Cosmas and St Damian.

The inscription tells us that the church was built in 1712 and frescoed in the same year by painters from the Agrafa named Theodoros, Anagnostis, and Sterianos. The bell-tower was built in 1887 by Nikos, Kolis, and Anastassios, builders from Veria.

The Church of St Nicolas was built in 15 months, between June 1721 and September 1722, and frescoed by David, who is known for his work on Mount Athos, in Kastoria, and elsewhere. The frescoes in the porch were done by the other well-known eighteenth-century painters, the brothers Konstandinos and Athanassios from Korçë. There were other buildings in the church courtyard, including the Chapel of St Euthymius.

The Church of the Archangel Michael stands in the old quarter known as 'Ayos Mihail' in the SW of the city. The frescoes were completed in 1722. Here too there was a group of buildings, which included the Chapels of St Spyridon and St Barbara.

The Church of St Athanasius was built in 1724. The inscriptions tell us about the builders, a class of people about whom we generally have very little information: they were Adronissos, Mihail, Pavlos, Manthos, and Kostas from the village of Krimi, Kastoria prefecture. The porch was frescoed by the brothers Konstandinos and Athanassios.

Typologically, these four churches are all three-aisled basilicas with a roofing system of arches, barrel vaults, and vaults. They consist in a naos, a narthex, and a porch; but only the Church of St Nicolas preserves all three parts. In the Church of the Dormition,

only the naos survives; in the Church of the Archangel Michael, the porch is ruined; and in the Church of St Athanasius, the narthex is ruined.

The Moschopolis churches are among the earliest three-aisled basilicas of such dimensions in post-Byzantine architecture anywhere in the Balkans. They are therefore associated with the earlier types. The columns are grouped in fours, forming two central bays roofed with vaults, which are the two principal divisions of the interior. However, this layout could be regarded as an interweaving of two cruciform sections, sharing one arm of the cross and one pair of corner bays. This whole structure, so varied on the exterior, is concealed by the wide gable roof, and one has to go inside to appreciate the magnificence of the space that opens up before the visitor.

In contrast to these four basilicas, the Church of the Prophet Elijah, built in 1751, represents a different variation on the basilica, being a three-aisled, timber-roofed basilica with a flat ceiling.

In relation to the other basilicas of the same period, the basilicas of Moschopolis reflect the highest standard of achievement in terms of both the layout of their ground-plan and interior and their structural solutions.

Εικ. 1. Η Μονή του Αγίου Προδρομού. Γενική όψη.

Εικ. 2. Το καθολικό της Μονής του Αγίου Προδρομού. Βόρειο-ανατολική όψη.

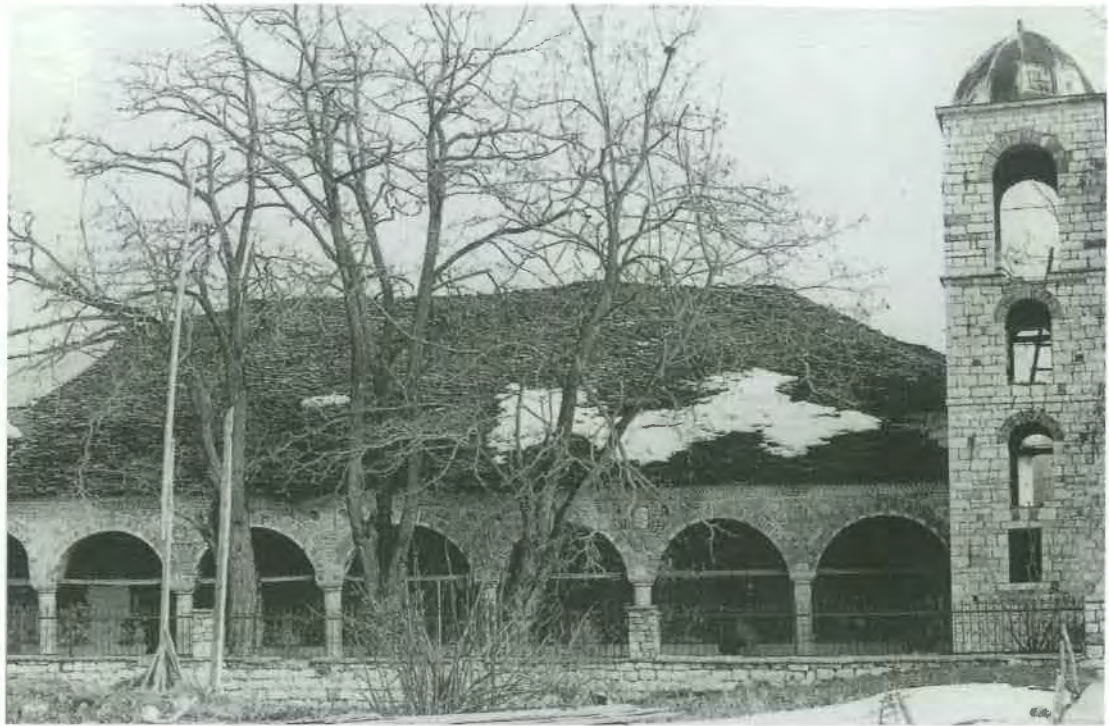
Εικ. 3. Ο Ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Η σημερινή κατάσταση.

Εικ. 4. Ο Ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Όψη πριν την καταστροφή του προστώου.

Εικ. 5. Ο Ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Κωδωνοστάσιο.

Εικ. 6. Ο Ναός του Αγίου Νικολάου. Νότια όψη.

Εικ. 7. Ο Ναός του Αγίου Νικολάου. Ανατολική όψη.

Εικ. 8. Ο Ναός του Αγίου Νικολάου. Τοιχογραφία με θέμα «Δωρεά του ναού».

Εικ. 9. Ο Ναός του Αγίου Νικολάου. Το προστώο.

Εικ. 10. Ο Ναός των Ταξιαρχών. Η σημερινή κατάσταση.

Εικ. 11. Ο Ναός των Ταξιαρχών. Όψη πριν την καταστροφή του προστώου.

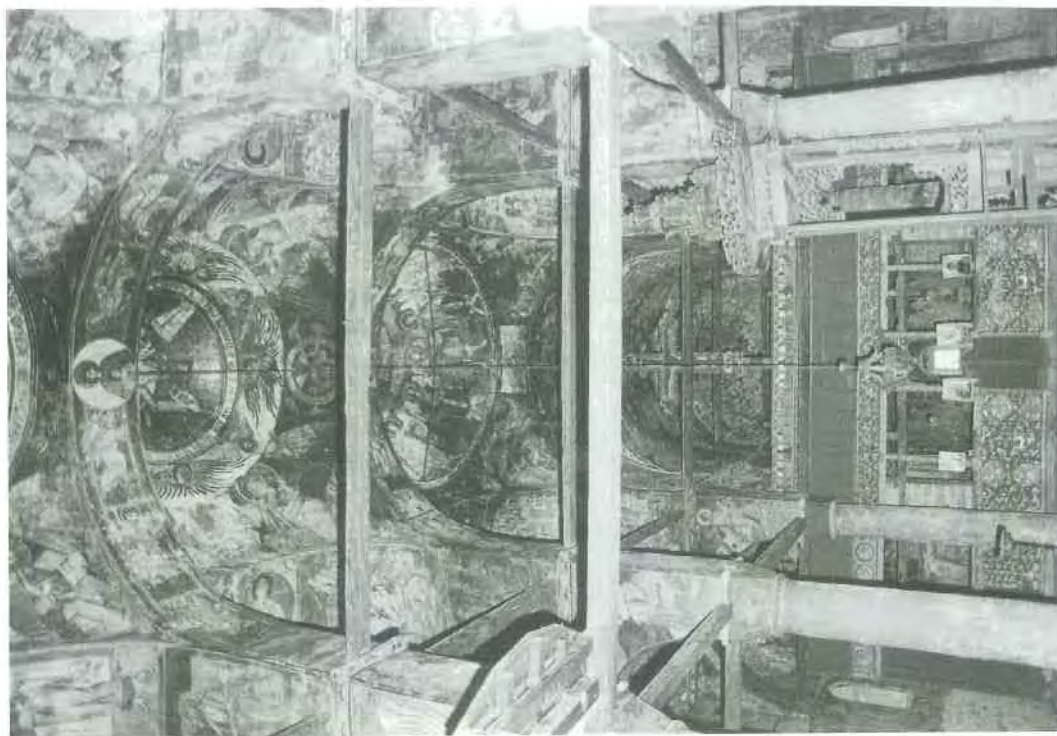
Εικ. 12. Ο Ναός των Ταξιαρχών. Ανατολική όψη.

Εικ. 13. Ο Ναός του Αγίου Αθανασίου. Η σημερινή κατάσταση.

Εικ. 14. Ο Ναός του Αγίου Αθανασίου. Όψη πριν την καταστροφή του νότου

Εικ. 15. Ο Ναός του Αγίου Αθανασίου. Εσωτερική όψη.

Εικ. 16. Ο Ναός του Αγίου Νικολάου. Εσωτερική όψη.

Εικ. 17. Ο Ναός του Αγίου Νικολάου. Λεπτομέρεια από το προστώο.

Εικ. 18. Ο Ναός του Αγίου Αθανασίου. Ανατολική όψη.

Εικ. 19. Ο Ναός του Προφήτη Ηλία. Νότιο-δυτική όψη.